

1.7. Historia i dorobek dialektologii polskiej

Autor: Halina Karaś

Początki dialektologii polskiej sięgają XIX wieku. Już na początku tego stulecia Hugo Kołłątaj pisał o potrzebie badań dialektów ludowych, a w 1821 r. ukazało się opracowanie Jerzego Samuela Bandtkiego Wiadomości o języku polskim na Śląsku i o polskich Ślązakach. W połowie XIX wieku zainteresowania dialektami łączyły się z badaniami kultury ludowej, tj. badaniami z zakresu etnografii. Oskar Kolberg (1814-1890) jako pierwszy zaczął na tak wielką skalę zbierać polskie pieśni ludowe, bajki i opisy obyczajów. Dla dialektologów zebrane przez niego teksty są kopalnią informacji o gwarach polskich w XIX w. Początki dialektologii jako odrębnej dyscypliny naukowej wiążą się jednak dopiero z pracami Jana Baudouina de Courtenay (1870), Lucjana Malinowskiego (1873), Aleksandra Brücknera (1892), Jana Karłowicza (1894). Szczególnie Lucjan Malinowski (w Krakowie) i Jan Karłowicz (w Warszawie) stworzyli podstawy dwóch ośrodków badawczych nad polskimi dialektami. Do uczniów Lucjana Malinowskiego należeli m.in. Jan Bystrzeński, Stanisław Dobrzycki, Kazimierz Nitsch. To właśnie Kazimierza Nitscha uznaje się za właściwego twórcę polskiej dialektologii, który jako pierwszy opisał całość polskich dialektów. Pierwsze 20 lecie XX w. przynosi kilka fundamentalnych opracowań z zakresu dialektologii. Jan Karłowicz opracował pierwszy i do dziś jedyny słownik gwarowy uwzględniający wszystkie gwary polskie. Sześciotomowy Słownik gwar polskich ukazywał się w latach 1900-1911. Mimo wielu niedociągnięć do dziś słownik Karłowicza pozostaje bogatym źródłem informacji o słownictwie gwarowym. Nowy Słownik gwar polskich opracowywany obecnie przez zespół Zakładu Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie, nad którym prace zapoczątkował Kazimierz Nitsch, ukazuje się w kolejnych zeszytach (t. I-IV, z. A-D). Kazimierz Nitsch wydał natomiast w 1911 roku popularne opracowanie całości gwar polskich Mowa ludu polskiego, którego przeredagowana wersja naukowa ukazała się pod tytułem Dialekty języka polskiego w 1915 roku. W dwudziestoleciu międzywojennym dialektologia staje się dyscypliną powszechnie uprawianą na gruncie polskiego językoznawstwa. Dynamicznie rozwijają się badania Kazimierza Nitscha i jego uczniów: Mieczysława Małeckiego, Władysława Kuraszkiewicza, Zdzisława Stiebera, Adama Tomaszewskiego, dzięki którym powstał pełny opis dialektów polskich i rozwijane są badania z zakresu geografii lingwistycznej. Najważniejszym osiągnięciem w tym zakresie jest Atlas językowy polskiego Podkarpacia Mieczysława Małeckiego i Kazimierza Nitscha, który ukazał się w 1934 roku. W ośrodku warszawskim prowadzone są w tym okresie badania gwar Mazowsza, Podlasia i Polesia; należy tu wymienić nazwiska takich badaczy, jak: Witold Doroszewski, Halina Koneczna, Henryk Friedrich, Jerzy Tarnacki, który w 1939 r. wydał Atlas językowy Polesia. Inicjatorem badań i twórcą odmiennego od krakowskiego nurtu badań, uwzględniającego metodę ilościową, był Witold Doroszewski (zob. Szkoły dialektologiczne). Po 1945 r. dialektologia jest uprawiana we wszystkich ośrodkach uniwersyteckich. Powstają bardzo liczne monografie poszczególnych gwar, atlasy dialektologiczne, słowniki gwarowe i syntetyczne opracowania polskich dialektów ludowych, tj. podręczniki Stanisława Urbańczyka Zarys dialektologii polskiej (1955) i Karola Dejny Dialekty polskie (1973). Ważnym zadaniem dla dialektologów był w latach pięćdziesiątych XX wieku opis polskich gwar ludowych na terenach ziem zachodnich i północnych, które wcześniej pozostawały poza granicami państwa polskiego. Można tu np. wymienić serię monografii Studia warmińsko-mazurskie, która składa się z 13 tomów, opracowaną przez ośrodek warszawski, czy monografię Stanisława Bąka Mowa polska na Śląsku (1974). O rozwoju badań dialektologicznych świadczą m.in. edycje kolejnych atlasów. Intensywnie prowadzone są badania słownictwa gwarowego. W ciągu drugiej połowy XX wieku znacznie rozwinęła się metodologia badań dialektologicznych – określone zostały zasady opisu (Kazimierz Nitsch) i wariantów mowy (Witold Doroszewski) w odniesieniu do dialektów ludowych; dokonano ustaleń metodologicznych dotyczących dialektologii historycznej i opisowej; zróżnicowano i sprecyzowano zakresy badawcze dialektologii, dialektografii, geografii językowej; w ostatnim dwudziestoleciu objęto badaniami gwary polskie za granicą. Na przełomie XX i XXI wieku w związku z szybko dokonującymi się zmianami cywilizacyjnymi, społeczno-kulturowymi dialektolodzy od nowa próbują precyzować przedmiot badań dialektologii i wprowadzać nowe metody badawcze (zob. Definicja dialektologii, jej przedmiot, zadania i podstawowe terminy). Dialektologia polska wniosła także poważny wkład w badania dialektów i języków słowiańskich, m.in. poprzez uczestnictwo we wspólnym przedsięwzięciu, jakim jest OLA, czyli Atlas języków słowiańskich. Z przedstawionego wyżej zarysu historii polskiej dialektologii widać, że jej dorobek jest bardzo bogaty. Opublikowane do tej pory trzy tomy Bibliografii dialektologii polskiej liczą pozycje. Są to prace różnego typu, przede wszystkim bardzo ważne atlasy gwarowe, słowniki gwarowe, monografie, zbiory tekstów gwarowych, a także podręczniki dialektologii. W obrębie przedstawionych kategorii prac dialektologicznych poniżej omówiono najważniejsze wybrane publikacje. I. Atlasy językowe przedstawiają kartograficznie (na mapach językowych) terytorialne rozmieszczenie zróżnicowanych zjawisk językowych: fonetycznych, gramatycznych i słownikowych. Mapowanie faktów językowych to podstawowa metoda geografii lingwistycznej (językowej). Atlasy językowe obejmują całe terytorium językowe lub tylko jego część (atlasy regionalne). Pierwszy atlas językowy (francuski) opracował i wydał w latach 1902-1910 J. Gillieron (wraz z E. Edmontem), twórca geografii lingwistycznej. W Polsce początki opracowywania

atlasów sięgają okresu przedwojennego. Pierwszy atlas gwarowy (regionalny) – Atlas językowy polskiego Podkarpacia – został wydany w 1934 r. przez Mieczysława Małeckiego i Kazimierza Nitscha. Zawiera 500 map, które przygotowano na podstawie danych z 39 miejscowości. Kolejny atlas gwarowy ukazał się w 1939 r.; był to Atlas językowy Polesia J. Tarnackiego. Po 1945 r. przystąpiono do opracowania Małego atlasu gwar polskich, pierwszego ogólnopolskiego atlasu gwarowego (13 tomów), oraz szeregu atlasów regionalnych. Do atlasów ogólnopolskich, a więc pokazujących zróżnicowanie całego polskiego obszaru językowego, należą: Mały atlas gwar polskich (mały atlas, tzn. z rzadką siatką punktów – zbadanych wsi), opracowany przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kierunkiem Kazimierza Nitscha, a po jego śmierci Mieczysława Karasia (t. 1–13, Wrocław 1957–1970), oraz nowy czterotomowy Atlas gwar polskich według projektu Karola Dejny, jego autorstwa i współautorstwa (t. I. Małopolska: K. Dejna, Warszawa 1998; t. II. Mazowsze: K. Dejna, Sławomir Gala, Alojzy Zdaniukiewicz, Feliks Czyżewski; Warszawa 2000; t. III. Śląsk: K. Dejna, S. Gala; Warszawa 2001; t. IV. Wielkopolska. Kaszuby: K. Dejna, Warszawa 2002) opracowany pod patronatem Komitetu Językoznawstwa PAN. Ten drugi spełnia rolę wielkiego polskiego atlasu gwarowego, gdyż posiada gęstą siatkę punktów i odpowiada na trzykrotnie większą liczbę pytań niż Mały atlas gwar polskich. Specyficznym atlasem ogólnopolskim jest Atlas polskich innowacji dialektalnych Karola Dejny (1981) ukazujący cechy dialektalne i ich zasięgi, który ma charakter podręcznikowo-popularyzacyjny. Do atlasu nie przeprowadzono specjalnych badań, brak zatem siatki punktów, a podstawę stanowi literatura dialektologiczna dostępna w czasie jego opracowywania. Wśród atlasów regionalnych można wymienić kilka typów ze względu na ujmowany w nich obszar gwarowy. Opublikowane zostały w całości atlasy językowe dotyczące poszczególnych dialektów (lub ich dużych części): mazowieckiego, wielkopolskiego i śląskiego: Atlas gwar mazowieckich (10 t., 1971–1990), t. 1 opr. przez H. Horodyską-Gadkowską, A. Strzyżewską-Zarembę, tomy 2–10 przez A. Kowalską i A. Strzyżewską-Zarembę; Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski (6 t., 1979–1991) pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty; Atlas językowy Śląska A. Zaręby (7 t., 1969–1989); Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich (15 t., 1964–1978), opr. w Zakładzie Słownoznawstwa PAN pod kierunkiem Z. Stiebera i H. Popowskiej-Taborskiej. Brak natomiast całościowego regionalnego atlasu małopolskiego, choć istnieją atlasy dużych części dialektu małopolskiego, np. Atlas językowy województwa kieleckiego K. Dejny (7 t., 1962–1968). Wśród atlasów mniejszych regionów gwarowych przykładowo należy wymienić: Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji Zenona Sobierajskiego (t. I–IV, 1966–1978); Karola Dejny – Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski, cz. 1, Atlas (1951), Atlas gwarowy dawnej puszczy sandomierskiej (APS). W przygotowaniu są też atlasy językowe innych regionów i zespołów dialektalnych, m.in. Lubelszczyzny. Opracowywane są również atlasy ukazujące tylko wybrane fakty językowe, np. A. Kowalska, Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Atlas, t. 1–2 (1975). II. Słowniki gwarowe podają najczęściej w kolejności alfabetycznej słownictwo ludowe o różnym zasięgu występowania. Mogą one obejmować leksykę jednej lub kilku wsi bądź większych obszarów czy też całego terytorium językowego. Zamiast układu alfabetycznego stosuje się czasem układ rzeczowy, tzn. wyrazy są ułożone wg działów i poddziałów znaczeniowych. Słowniki gwarowe mogą być opracowywane jako słowniki pełne, dające charakterystykę całego zasobu leksykalnego danej gwary czy zespołu dialektów, albo jako słowniki o charakterze dyferencyjnym, tzn. ujmujące w zasadzie tylko leksykę odmienną od ogólnopolskiej. Pierwsze zbiorki słownictwa ludowego pojawiają się w XIX w., początkowo bez lokalizacji. Ich rozwój wiąże się z działalnością Lucjana Malinowskiego i jego uczniów. Pod koniec XIX w. ukazało się wiele monografii dialektologicznych i etnograficznych, a także opracowań oddzielnych wyrazów, przeważnie pojedynczych wsi z byłej Galicji. Większe zbiory to Stefana Ramuła Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego (1893) i Bronisława Dembowskiego Słownik gwary podhalańskiej (1894). W l. 1900–1911 ukazał się Słownik gwar polskich Jana Karłowicza. Z tego okresu pochodzi obszerny słownik gwar słowińskich F. Lorentza *Slovinsches Wörterbuch* (1908–1912), a z okresu międzywojennego słowniki będące dodatkami do monografii gwarowych: Edwarda Klicha *Narzecze wsi Borki Nizińskie* (1919), Haliny Świdorskiej (Konecznej) *Dialekt Księstwa Łowickiego* (1929), Stefana Ramuła *Gwara ślemieńska*. I. Słownik (1930), Adama Tomaszewskiego *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce* (1930), F. Steuera *Dialekt sulkowski* (1934) i *Narzecze boborowskie* (1937). W okresie powojennym, szczególnie po 1948 r., ukazało się wiele słowników gwarowych o różnych zasięgach. Obszerne słowniki o charakterze dyferencyjnym to m.in.: Alfreda Zaręby *Słownictwo Niepołomic* (1954) i *Słownik Starych Siołkowic w powiecie opolskim* (1960), Piotra Bała *Słownictwo okolic Kramska na tle kultury ludowej* (1960), Feliksa Pluty *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim* (1973), Józefy Kobylińskiej *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* (2001). Szereg leksykalnych monografii ukazało się w cyklu *Słownictwo Warmii i Mazur*, od 1958 r. Słowniki pełne to: Mariana Kucały *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich* (1957), Reinholda Olescha *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaber* (t. 1–2, 1958, 1959), Mieczysława Szymczaka *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* (cz. 1–8, 1962–1973), Bernarda Sychty *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej* (t. 1–3, 1980–1985), J. Maciejewskiego *Słownik chełmińsko-dobrzyński* (1969), Huberta Górnowicza *Dialekt malborski*, t. 2.

Słownik (1973-1974), Władysława Brzezińskiego Słownictwo krajniackie (t. 1-6, 1982-?), W. Steffena Słownik warmiński (1984), Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur (t. 1-2, 1987-1991). Układ rzeczowy mają słowniki Alfreda Zaręby (Niepołomice), Mariana Kucały i J. Maciejewskiego, pozostałe – układ alfabetyczny. W Krakowie ukazuje się w formie zeszytów nowy wielki słownik gwar polskich. Wydawany jest w Opolu słownik gwar śląskich pod redakcją Bogusława Wyderki (t. 1-10). Obecnie zjawiskiem przybierającym na sile jest opracowywanie mniejszych lub większych słowniczków przez użytkowników gwary. Jedyny ukończony słownik obejmujący słownictwo gwarowe z całego obszaru Polski to wspomniany wyżej Słownik gwar polskich Jana Karłowicza, t. 1-6, wyd. w l. 1900-1911 (od 4. tomu red. przez M. Łopacińskiego, W. Taczanowskiego i J. Łosia) oraz nieukończony Słownik gwar polskich PAN. III. Monografie gwarowe są poświęcone opisowi dialektów i gwar ludowych (pojedynczych wsi lub większych obszarów). Monografie gwarowe najogólniej dzieli się na: 1) monografie opisujące systemy językowe gwar pełne, np. Feliks Pluta, Dialekt głogówecki, t. 1 2, (1963 1964), Henryk Nowak, Gwary chazackie w powiecie rawickim (1970), Monika Gruchmanowa, Gwary zachodniej Wielkopolski (1970); Eugeniusz Pawłowski, Gwara podegrodzka (1955) lub tylko wybrane podsystemy, np. Franciszek Sowa, System fonologiczny polskich gwar spiskich (1990); 2) monografie tematyczne, np. Władysław Kupiszewski, Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego (1969), Barbara Falińska, Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim, t. 1 4 (1974 1984); 3) monografie cech gwarowych, np. Antoni Furdal, Mazowieckie dyspalatalizacje spółgłosek wargowych miękkich (1955), Jerzy Reichan, Małopolskie gwary jednoosówkowe, cz. 1 2 (1980). Z zakresu dialektologii ludowej ukazało się wiele monografii, niektóre w seriach, por. m.in. Monografie polskich cech gwarowych wyd. przez Komitet Językoznawstwa PAN czy Studia Warmińsko-Mazurskie, założone przez Witolda Doroszewskiego. IV. Teksty gwarowe są to zapisy wypowiedzi mówiących gwarą. Zależnie od pisowni ukazują one bardziej lub mniej dokładnie zjawiska językowe charakterystyczne dla danej gwary. Dla celów naukowych używa się najczęściej dokładnej transkrypcji fonetycznej, dla celów popularyzatorskich lub w stylizacji gwarowej stosuje się transkrypcję półliteracką, tj. mniej dokładną. Teksty gwarowe jako materiał ilustracyjny dołączają się do monografii gwarowych, podręczników dialektologii. Sporządza się również wybory tekstów gwarowych. Pierwszy ogólnopolski wybór tekstów gwarowych opublikował twórca polskiej dialektologii Kazimierz Nitsch w 1929 r. Nowe powiększone wydanie pochodzi z 1960 r. (Wybór polskich tekstów gwarowych). Współcześnie wiele tekstów gwarowych drukuje „Język Polski”. Wydawane są również nowe wybory tekstów gwarowych poszczególnych dialektów, por. Śląskie teksty gwarowe pod red. Alfreda Zaręby (1961), Teksty gwarowe ze wsi Ząb w powiecie nowotarskim Józefa Bubaka (1966), Teksty gwarowe z Lubelszczyzny Jerzego Bartmińskiego i Jana Mazura (1978), Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski Zenona Sobierajskiego (1985) oraz tegoż Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski (1990). W Poznaniu znajduje się archiwum fonograficzne z nagraniami płytowymi tekstów gwarowych z różnych regionów Polski. Wydaje się też teksty z ilustracją dźwiękową, por. Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową Z. Sobierajskiego (od 1961). V. Podręczniki dialektologii ludowej w zależności od przeznaczenia prezentują różne ujęcia. Popularnym wydaniem była Mowa ludu polskiego (1911) Kazimierza Nitscha, która stała się podstawą dla naukowo opracowanych Dialektów języka polskiego (1915 i n.). Na pracy Kazimierza Nitscha i na późniejszych monografiach gwarowych oparty jest zwięzły i przystępny Zarys dialektologii polskiej (1953 i n.) Stanisława Urbańczyka. Charakterystykę jedynie najważniejszych zjawisk gwarowych podaje przeznaczony dla studiów nauczycielskich podręcznik Barbary Bartnickiej-Dąbkowskiej Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami (1965). Nowe ujęcie dialektologii reprezentują Dialekty polskie (1973) Karola Dejny. Autor przedstawia na tle słowiańskim zarys dialektów polskich rozumianych jako zespoły innowacji, które rozprzestrzeniały się na określonym terytorium językowym, a nie jego całości.

Początki dialektologii polskiej sięgają XIX wieku. Już na początku tego stulecia Hugo Kołłątaj pisał o potrzebie badań dialektów ludowych, a w 1821 r. ukazało się opracowanie J. S. Bandtkiego Wiadomości o języku polskim na Śląsku i o polskich Ślązakach. W połowie XIX wieku zainteresowania dialektami łączyły się z badaniami kultury ludowej, tj. badaniami z zakresu etnografii. Oskar Kolberg (1814-1890) jako pierwszy zaczął na tak wielką skalę zbierać polskie pieśni ludowe, bajki i opisy obyczajów. Dla dialektologów zebrane przez niego teksty są kopalnią informacji o gwarach polskich w XIX w. Początki dialektologii jako odrębnej dyscypliny naukowej wiążą się jednak dopiero z nazwiskami Jana Baudouina de Courtenay (O drewnie-polskom jazykie do XIV go stoletija, 1870), Lucjana Malinowskiego (Beiträge zur slavischen Dialektologie. I. Ueber die Oppelnsche Mundart in Oberschlesien, 1873), Aleksandra Brücknera (Z przeszłości gwar polskich, 1892), Jana Karłowicza (O ile należałoby uwzględnić narzecza ludowe w gramatykach, 1894). Szczególnie Lucjan Malinowski (w Krakowie) i Jan Karłowicz (w Warszawie) stworzyli podstawy dwóch ośrodków badawczych nad polskimi dialektami. Do uczniów Lucjana Malinowskiego należeli m.in. Jan Bystróż, Stanisław Dobrzycki, Kazimierz Nitsch. To właśnie Kazimierza Nitscha uznaje się za właściwego twórcę polskiej dialektologii, który jako pierwszy opisał całość polskich dialektów. Pierwsze 20 lecie XX w. przynosi kilka fundamentalnych opracowań z zakresu dialektologii. Jan Karłowicz opracował pierwszy i do dziś jedyny słownik gwarowy uwzględniający

wszystkie gwary polskie. Sześciotomowy Słownik gwar polskich ukazywał się w latach 1900-1911. Mimo wielu niedociągnięć do dziś słownik Karłowicza pozostaje bogatym źródłem informacji o słownictwie gwarowym. Kazimierz Nitsch wydał natomiast w 1911 roku popularne opracowanie całości gwar polskich Mowa ludu polskiego, którego przeredagowana wersja naukowa ukazała się pod tytułem Dialekty języka polskiego w 1915 roku. W dwudziestoleciu międzywojennym dialektologia stała się dyscypliną powszechnie uprawianą na gruncie polskiego językoznawstwa. Dynamicznie rozwijają się badania Kazimierza Nitscha i jego uczniów: Mieczysława Małeckiego, Władysława Kuraszkiwicza, Zdzisława Stiebera, Adama Tomaszewskiego, dzięki którym powstał pełny opis dialektów polskich i rozwijane są badania z zakresu geografii lingwistycznej. Najważniejszym osiągnięciem w tym zakresie jest Atlas językowy polskiego Podkarpacia Mieczysława Małeckiego i Kazimierza Nitscha, który ukazał się w 1934 roku. W ośrodku warszawskim prowadzone są w tym okresie badania gwar Mazowsza, Podlasia i Polesia; należy tu wymienić nazwiska takich badaczy, jak: Witold Doroszewski, Halina Koneczna, Henryk Friedrich, Jerzy Tarnacki, który w 1939 r. wydał Atlas językowy Polesia. Inicjatorem badań i twórcą odmiennego od krakowskiego nurtu badań, uwzględniającego metodę ilościową, był Witold Doroszewski (zob. Szkoły dialektologiczne). Po 1945 r. dialektologia jest uprawiana we wszystkich ośrodkach uniwersyteckich. Powstają bardzo liczne monografie poszczególnych gwar, atlasy dialektologiczne, słowniki gwarowe i syntetyczne opracowania na temat polskich dialektów ludowych Stanisława Urbańczyka (1955) i Karola Dejny (1973). Ważnym zadaniem dla dialektologów był w latach pięćdziesiątych XX wieku opis polskich gwar ludowych na terenach Ziemi Zachodnich i Północnych, które wcześniej powstawały poza granicami państwa polskiego. Można tu np. wymienić serię monografii Studia warmińsko-mazurskie, która składa się z 13 tomów, opracowaną przez ośrodek warszawski, czy monografię Stanisława Bąka Mowa polska na Śląsku (1974). O rozwoju badań dialektologicznych świadczą m.in. edycje kolejnych atlasów. Intensywnie rozwinęły się badania słownictwa gwarowego. W ciągu drugiej połowy XX wieku znacznie rozwinęła się metodologia badań dialektologicznych – określone zostały zasady opisu (Kazimierz Nitsch) i wariantów mowy (Witold Doroszewski) w odniesieniu do dialektów ludowych; dokonano ustaleń metodologicznych dotyczących dialektologii historycznej i opisowej; zróżnicowano i sprecyzowano zakresy badawcze dialektologii, dialektografii, geografii językowej; w ostatnim dwudziestoleciu objęto badaniami gwary polskie za granicą. Na przełomie XX i XXI wieku w związku z szybko dokonującymi się zmianami cywilizacyjnymi, społeczno-kulturowymi dialektolodzy od nowa próbują precyzować przedmiot badań dialektologii i wprowadzać nowe metody badawcze (zob. Definicja dialektologii, jej przedmiot, zadania i podstawowe terminy). Dialektologia polska wniosła także poważny wkład w badania dialektów i języków słowiańskich, m.in. poprzez uczestnictwo we wspólnym przedsięwzięciu, jakim jest OLA, czyli Atlas języków słowiańskich. Z przedstawionego wyżej zarysu historii polskiej dialektologii widać, że jej dorobek jest bardzo bogaty. Opublikowane do tej pory trzy tomy Bibliografii dialektologii polskiej liczą pozycje. Są to prace różnego typu, przede wszystkim bardzo ważne atlasy gwarowe, słowniki gwarowe, monografie, zbiory tekstów gwarowych i także podręczniki dialektologii. W obrębie przedstawionych kategorii prac dialektologicznych poniżej omówiono najważniejsze wybrane publikacje. I. Atlasy językowe przedstawiają kartograficznie (na mapach językowych) terytorialne rozmieszczenie zróżnicowanych zjawisk językowych: fonetycznych, gramatycznych i słownikowych. Mapowanie faktów językowych to podstawowa metoda geografii lingwistycznej (językowej). Atlasy językowe obejmują całe terytorium językowe lub tylko jego część (atlasy regionalne). Pierwszy atlas językowy (francuski) opracował i wydał w latach 1902-1910 J. Gillieron (wraz z E. Edmontem), twórca geografii lingwistycznej. W Polsce początki opracowywania atlasów sięgają okresu przedwojennego. Pierwszy atlas gwarowy (regionalny) – Atlas językowy polskiego Podkarpacia – został wydany w 1934 r. przez Mieczysława Małeckiego i Kazimierza Nitscha. Zawiera 500 map, które zostały opracowane na podstawie danych z 39 miejscowości. Kolejny atlas gwarowy ukazał się w 1939 r.; był to Atlas językowy Polesia J. Tarnackiego. Po 1945 r. przystąpiono do opracowania Małego atlasu gwar polskich, pierwszego ogólnopolskiego atlasu gwarowego (13 tomów) oraz szeregu atlasów regionalnych. I.1. Atlasy ogólnopolskie Obecnie opublikowane są dwa atlasy ogólnopolskie: Mały atlas gwar polskich i współczesny Atlas gwar polskich Kazimierza Dejny (i współautorów), oraz jeden – innego typu – atlas o charakterze podręcznikowo-atlasowym. Mały atlas gwar polskich (MAGP), opracowany przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kierunkiem Kazimierza Nitscha, a po jego śmierci Mieczysława Karasia (t. 1-13, Wrocław 1957-1970), ukazuje obraz zróżnicowania gwarowego terytorium Polski w granicach po 1945 r. Projekt opracowania atlasu ogólnopolskiego powstał w latach trzydziestych XX wieku, ale jego realizacji przeszkodził wybuch II wojny światowej. Miał to być wielki atlas ogólnopolski z gęstą siatką punktów, obejmujący także Kresy Wschodnie. Do projektu powrócono w latach pięćdziesiątych, ale został on znacznie zmodyfikowany, m.in. zmniejszono liczbę badanych miejscowości do 116 (tzw. punkty główne), uwzględniono jednak także inne miejscowości (tzw. punkty dodatkowe). Jest to zatem mały atlas, tzn. z rzadką linią punktów. Materiał gwarowy zebrano na podstawie specjalnego kwestionariusza. Wyzyskano również dawniejsze dane dialektograficzne. MAGP przedstawia stan gwar z 2. ćwierci XX wieku między r. 1930 a 1955. Zawiera 601 map. Każdy tom MAGP składa się z

dwóch części. Cz. 1. zawiera mapy językowe i mapy pomocnicze (siatka punktów i szkic podziałów terytorialnych Polski w XIV-XVI w.), cz. 2. – wykazy (eksploratorów, informatorów, miejscowości) oraz komentarze do map (rozmişczenie geograficzne, uwagi fonetyczne). Mapy dotyczą zagadnień leksykalnych, fonetycznych, słowotwórczych oraz fleksyjnych. Znajdują się w nim najważniejsze wyrazy związane z wiejską kulturą materialną. Zostały w nim dokładnie przedstawione układy geograficznojęzykowe zjawisk systemowych a także zasięgi terytorialne pewnych zjawisk językowych, np. takich jak: tendencja do wymowy na pewnych terenach – puca, myn, duŝszy, suchaj zamiast płuca, młyn, dłuŝszy, słuĥaj. Pierwsze trzy tomy z założenia miały być podzielone na 2 części: a) zagadnienia leksykalne, b) zagadnienia fonetyczne. Natomiast tom IV zawiera geografie różnych zjawisk fonetycznych i morfologicznych. Na końcu znajdują się mapy leksykalne. Rolę wielkiego polskiego atlasu gwarowego spełnia Atlas gwar polskich Karola Dejny (i współautorów). Posiada on gęstą siatkę punktów i odpowiada na trzykrotnie większą liczbę pytań niż Mały atlas gwar polskich. Atlas gwar polskich (AGP) – nowy czterotomowy atlas według projektu Karola Dejny i jego autorstwa i współautorstwa (t. I. Małopolska: K. Dejna, Warszawa 1998; t. II. Mazowsze: K. Dejna, Sławomir Gala, Alojzy Zdaniukiewicz, Feliks Czyŝewski; Warszawa 2000; t. III. Śląsk: K. Dejna, S. Gala; Warszawa 2001; t. IV. Wielkopolska. Kaszuby: K. Dejna, Warszawa 2002) opracowany został pod patronatem Komitetu Językoznawstwa PAN. Celem atlasu było przedstawienie zebranych, wg liczącego 2000 pytań kwestionariusza, w wyznaczonych 660 punktach, materiałów dokumentujących obecny stan gwar polskich i zestawienie tych danych z materiałami dawniej notowanymi w punktach atlasowych, a następnie – przedstawienie kartograficzne procesów innowacyjnych prowadzących do powstania zróżnicowania gwarowego w poszczególnych regionach. Zawarte w nim mapy ukazują przede wszystkim problemy fonetyczne (ponad 100) i morfologiczne (ok. 40), niewiele jest map (15) prezentujących zjawiska leksykalne (mapy zbiorcze ukazujące zasięgi wybranych wyrazów w określonych znaczeniach). W atlasie przedstawiono tendencje rozwojowe, które prowadzą do ustalenia się wyrazistych innowacji dialektalnych. Cecha gwarowa (innowacja decydująca o odrębności gwary) zaznaczana jest na mapach poprzez odpowiednie zacernienie kółka czy jego części. Na obrzeŝach znaku kreskami sygnalizuje się, w których przykładach została zanotowana postać kontynuantu zaznaczona w polu kółka. Dla form obocznych używa się innych znaków, a częstotliwość występowania każdego z kontynuantów zaznacza się odpowiednio usytuowanymi na obrzeŝach kółka kreskami. Oznaczenia te pozwalają – zdaniem autorów – „zmniejszyć liczbę map atlasu, pokazać regularność względnie niekonsekwencje realizowania norm językowych, wnioskować o śladach i kierunkach ewolucji mapowanej cechy oraz o dynamice jej rozwoju, co w sumie daje nieco pełniejszy obraz stanu gwary w danym punkcie i pozwala łatwiej porównywać go ze stanem w innych punktach” [AGP I, 10-11]. Autorzy starają się zaznaczyć chronologię występowania w danym punkcie zapisanych form obocznych, zestawiając ze sobą formy zapisane od informatorów z różnych pokoleń. Formy starsze są sygnalizowane w punkcie głównym znakami normalnej wielkości, a formy czasowo późniejsze – obok nich, ale mniejszymi znakami. Pozwala to na ukazanie kierunku i dynamiki rozwoju mapowanej cechy bądź rezultatów jej integracji z polszczyzną ogólną. Tomy różnią się nieco między sobą. W tomach III-IV (Śląsk; Wielkopolska. Kaszuby) zmieniono zakładaną na początku metodę kartograficznego opracowania map atlasu. Nie udało się bowiem zrealizować powyŝszego założenia, aby na mapach zestawić dawniej notowane cechy gwarowe ze współcześnie zapisanymi ich odpowiednikami (ze względu na brak doświadczonego eksploratorów). Dlatego dane o stanie tych gwar oparte są na dawniej wykonanych i opublikowanych pracach. Specyficznym atlasem ogólnopolskim jest Atlas polskich innowacji dialektalnych Karola Dejny (1981) ukazujący cechy dialektalne i ich zasięgi. Jak sam autor określa, ten atlas „ma charakter pracy podręcznikowo-popularyzacyjnej, przeznaczonej dla szerszego grona językoznawców i historyków języka, którzy będą w nim szukali nie ogromu szczegółowych materiałów, lecz syntetycznego ujęcia najważniejszych procesów różnokierunkowego rozwoju polszczyzny. (...) W tej sytuacji przedstawione na mapie zjawiska muszą być na mapie zaznaczone uproszczonymi izoglosami lub płaszczyznami. (...) Każda z map ma ilustrować wybrane pojedyncze zjawisko lub niewielki zespół zjawisk jednorodnych” [APID, 16-17]. Atlas zawiera 100 czarno-białych map o charakterze syntetycznym, które ukazują schematycznie zasięgi zjawisk fonetycznych i morfologicznych, nie ma w nim map leksykalnych. Do atlasu nie przeprowadzono specjalnych badań, brak zatem siatki punktów, a podstawę stanowi literatura dialektologiczna dostępna w czasie jego opracowywania.

I.2. Atlasy regionalne

A. Atlasy poszczególnych dialektów i duŝych części dialektów

Opublikowane zostały w całości atlasy językowe dotyczące poszczególnych dialektów: mazowieckiego, wielkopolskiego i śląskiego: Atlas gwar mazowieckich (10 t., 1971-1990), t. 1 opr. przez H. Horodyską-Gadkowską, A. Strzyŝewską-Zarembę, t. 2-10 opr. przez A. Kowalską i A. Strzyŝewską-Zarembę; Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski (6 t., 1979-1991) pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty; Atlas językowy Śląska A. Zaręby (7 t., 1969-1989); Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich (15 t., 1964-1978), opr. w Zakładzie Słowianoznawstwa PAN pod kierunkiem Z. Stiebera i H. Popowskiej-Taborskiej. Brak natomiast całościowego regionalnego atlasu małopolskiego, choć istnieją atlasy duŝych części dialektu małopolskiego, np. Atlas językowy województwa kieleckiego K. Dejny (t.1-7, 1962-1968). Atlas gwar mazowieckich dziesięciotomowy (t. I.

Halina Horodyska-Gadkowska, Alina Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1971; t. II-X: Anna Kowalska, Alina Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1972-1992) zawiera 500 czarno-białych map, w tym 462 mapy leksykalne i 38 map poświęconych wybranym problemom fonetycznym i (wyjątkowo) morfologicznym. Mapy pogrupowane są tematycznie i obejmują takie działy słownictwa, jak np. nazwy części ciała, nazwy drzew, a także nazwy przedmiotów gospodarczych i obiektów z najbliższego otoczenia człowieka. Komentarze do map zawierają objaśnienia, uzupełnienia i wykazy. Jak podkreśliły autorki atlasu: "Sposób opracowania każdej mapy jest indywidualny i zależy od stopnia zróżnicowania materiału. Na mapach stosujemy punkty, płaszczyzny i izoglosy" [cytat za: Reichan, Woźniak, 2004, 34]. "Badania atlasowe objęły w zasadzie obszar Mazowsza historycznego w jego granicach z XVI w., choć siatka punktów nie pokrywa się ściśle z granicą historycznego Mazowsza. Atlas gwar mazowieckich ma gęstą sieć punktów, oddalonych od siebie średnio o 5-7 km, głównie dzięki temu, że oprócz badań prowadzonych przez pracowników Pracowni Dialektologicznej Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie uwzględniono także korespondencyjny sposób zbierania materiału (nauczyciele z Mazowsza). Materiały zebrane metodą korespondencyjną były jednak w różnorodny sposób kontrolowane, by zachować wiarygodność prezentowanych w AGM danych. Spośród ponad tysiąca wsi wybrano 321 punktów podstawowych, a pozostałe punkty potraktowano jako dodatkowe. Atutem atlasu są także oprócz szczegółowych map i gęstej sieci punktów różnorodne informacje etnograficzne, a także materiały porównawcze pozwalające na obserwowanie powiązań językowych Mazowsza z sąsiednimi dzielnicami i obszarem całej Polski. Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski, red. Zenon Sobierajski i Józef Burszta, t. I–X, Wrocław 1979-2001, jest dziełem interdyscyplinarnym, opracowanym wspólnie przez językoznawców i etnografów, w którym badaniom poddano jednocześnie desygnaty (zjawiska, przedmioty, cechy itp.) i ich nazwy. Badaniami objęto obszar Wielkopolski historycznej (XIV-XVIII w.) oraz niektóre tereny na północnym i południowym wschodzie pierwotnie niewielkopolskie (kujawskie, sieradzkie). Przebadano 109 miejscowości, a średnia odległość między nimi wynosi 15-18 km. Jest to więc gęsta siatka punktów, tym bardziej że uwzględniono także dodatkowe wprowadzane na mapy wtedy, jeżeli uściślały zasięg wyrazu lub wzbogacały liczbę synonimów. Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski pokazuje specyfikę problemów językowych i kulturowych Wielkopolski. Każdy tom składa się z dwóch części: zbioru map i komentarzy. Tom I, Gospodarstwo domowe – Pożywienie (1979), zawiera opis czynności związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego i przygotowaniem posiłków oraz dotyczące ich nazwy. Tom II, Człowiek – Przyroda (1979), zawiera 120 map i komentarzy na temat człowieka i przyrody. W skład tego tomu weszło słownictwo z zakresu części ciała człowieka, flory i fauny oraz czasu i pogody. Analizowano problemy morfologiczne i fonetyczne. Tom III, Rolnictwo (1982), zawiera 130 map na tematy związane z pracą rolnika i jego narzędziami. Tom IV nosi tytuł Rolnictwo – Hodowla (1986). Tematycznie tom ten stanowi ciąg dalszy tomu III, który w całości jest poświęcony rolnictwu. Tom V jest zatytułowany Transport (1989) i tej dziedzinie życia poświęcone są jego strony. Tom VI, to Włókiennictwo – Odzież – Obuwie (1991). W obrębie tomu przedstawiono najpierw włókiennictwo tradycyjne, czyli obróbkę surowca, wyrób przędzy i tkanin oraz podstawowe narzędzia, następnie – wybrane zagadnienia dawnej odzieży i obuwia. Tom VII Kultura społeczna. Folklor obrzędowy i muzyczno-taneczny, t. VIII Dom i zagroda (1994), t. IX Rybołówstwo, t. X Lecznictwo ludowe – magia (2001). W legendach map wyrazy sprowadzono do postaci ogólnopolskiej, natomiast o ich zróżnicowanej gwarowej postaci fonetycznej informuje komentarz do mapy, dzięki czemu mapy są nieprzeładowane szczegółami i przejrzyste. W komentarzach znajdują się też dokładniejsze informacje dotyczące konstrukcji i przeznaczenia desygnatu, a niekiedy ich fotografie. AJKLW to jedyne wielkie dzieło materiałowe ujmujące łącznie problematykę etnograficzną i językoznawczą dużego regionu Polski. B. Atlasy mniejszych regionów gwarowych Sporo jest także opracowanych już mniejszych regionów gwarowych. Należy tu wymienić przykładowo: Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji Zenona Sobierajskiego (t. I-IV, 1966-1978) obejmuje materiał z całego Spiszu: polskiego i słowackiego. Atlas polskich gwar spiskich jest pracą poświęconą omówieniu całości materiałów gwarowych, jakie autor zebrał zarówno na Spiszu polskim, jak i słowackim. Całość stanowią cztery zeszyty, które ujmują części materiałów, które dadzą się zilustrować za pomocą map. Zasadniczo omawiany atlas ukazuje zróżnicowanie leksykalne lub morfologiczne opisywanego terenu, jednakże uwzględnia także niektóre wyrazy obrazujące zróżnicowanie fonetyczne. Poszczególne zeszyty zawierają po ok. 100 map opatrzonych szczegółowymi komentarzami. Każdy z zeszytów zawiera informacje o związkach Spiszu z Podhalem i ziemią sądecką tematycznie łączące się z działami, jakie obejmują. Ukazują także wpływy innych języków na polskie gwary spiskie. Zeszyt pierwszy opatrzony został wstępem, w którym przedstawiono krajobraz geograficzny omawianego terenu. Autor wymienia wsie, które poddał badaniom dialektologicznym, jednocześnie wymieniając te, których zbadać nie mógł. Przytacza także informacje, opinie autorów, którzy dotychczas opublikowali prace obejmujące swym zakresem polskie gwary spiskie. Obszerną część stanowią komentarze do wszystkich map znajdujących się w zeszycie pierwszym, które zawierają informacje dotyczące poszczególnych cech gwar spiskich i ukazują jednocześnie ich zróżnicowanie. Drugi zeszyt Atlasu polskich gwar spiskich zawiera ok. 50 map słownikowych i około 50 gramatycznych, na ogół z zakresu fonetyki. Zeszyt trzeci zawiera materiał

językowy głównie z zakresu fonetyki. Obrazuje różnicowanie wewnętrzne polskich gwar spiskich w zakresie rozwoju prasłowiańskich r, l sonantycznych oraz różnice w obrębie samogłosek nosowych oraz samogłosek i, y przed spółgłoskami półotwartymi ł, l. Ukazane są w nim także wpływy spółgłosek nosowych na poprzedzające samogłoski a, o, e, ponadto ilustruje rozwój staropolskiego o w zależności od poprzedzającej spółgłoski. Omawiany zeszyt zawiera opis takich zagadnień konsonantycznych, jak: kontynuanty prasłowiańskich grup sr', r, l artykulacja spółgłosek n, ŋ przed spółgłoskami s, k. Na tle fonetyki omówione zostały także spiskie różnicowania morfologiczne i słownikowe. Cztery zeszyty zasadniczo dotyczy morfologii (koniugacji, deklinacji, słowotwórstwa). W mniejszym stopniu obejmuje zjawiska fonetyczne, mianowicie kontynuanty staropolskich spółgłosek wargowych miękkich, staropolskie -ch i grupy spółgłoskowe. Inne atlasy mniejszych obszarów gwarowych to m.in. Karola Dejny, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, cz. 1, *Atlas* (1951) czy *Atlas gwarowy dawnej puszczy sandomierskiej (APS)*. W przygotowaniu są też atlasy językowe pozostałych regionów i zespołów dialektalnych, m.in. Lubelszczyzny. Opracowywane są również atlasy ukazujące tylko wybrane fakty językowe, np. A. Kowalska, *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia*, t. 1-2, *Atlas* (1975).

I.3. Atlasy z polskim materiałem gwarowym o szerszym niż ogólnopolski zasięgu *Polskie fakty dialektalne* znajdują odzwierciedlenie w *Ogólnosłowiańskim atlasie językowym (OLA – skrót od nazwy rosyjskiej)* i w *Atlasie językowym Europy (Atlas linguarum Europae – ALE)*. II. Słowniki gwarowe podają najczęściej w kolejności alfabetycznej słownictwo ludowe o różnym zasięgu występowania. Mogą one obejmować leksykę jednej lub kilku wsi bądź większych obszarów czy też całego terytorium językowego. Zamiast układu alfabetycznego stosuje się czasem układ rzeczowy, tzn. wyrazy są ułożone wg działów i poddziałów znaczeniowych. Słowniki gwarowe mogą być opracowywane jako słowniki pełne, dające charakterystykę całego zasobu leksykalnego danej gwary czy zespołu dialektów, albo jako słowniki o charakterze dyferencyjnym, tzn. ujmujące w zasadzie tylko leksykę odmienną od ogólnopolskiej. Pierwsze zbiorki słownictwa ludowego pojawiają się w XIX w., początkowo bez lokalizacji. Ich rozwój wiąże się z działalnością Lucjana Malinowskiego i jego uczniów. Pod koniec XIX w. ukazało się wiele monografii dialektologicznych i etnograficznych, a także oddzielnych wyrazów, przeważnie pojedynczych wsi z byłej Galicji. Większe zbiory to Stefana Ramuła *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* (1893) i Bronisława Dembowskiego *Słownik gwary podhalańskiej* (1894). W l. 1900-1911 ukazał się *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza. Z tego okresu pochodzi obszerny słownik gwar słowińskich F. Lorentza *Slovinsches W rterbuch* (1908-1912), a z okresu międzywojennego słowniki będące dodatkami do monografii gwarowych: Edwarda Klicha, *Narzecze wsi Borki Nizińskie* (1919), Haliny Świdorskiej (*Konecznej*), *Dialekt Księstwa Łowickiego* (1929), Stefana Ramuła, *Gwara ślemieńska*. I. *Słownik* (1930), Adama Tomaszewskiego, *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce* (1930), F. Steuera, *Dialekt sulkowski* (1934) i *Narzecze boborowskie* (1937). W okresie powojennym, szczególnie po 1948 r., ukazało się wiele słowników gwarowych o różnych zasięgach. Obszerne słowniki o charakterze dyferencyjnym to m.in. Alfreda Zaręby *Słownictwo Niepołomic* (1954) i *Słownik Starych Siołkowic w powiecie opolskim* (1960), Piotra Bąka *Słownictwo okolic Kramsk na tle kultury ludowej* (1960), Feliksa Pluty *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim* (1973), Józefy Kobylińskiej *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* (2001). Szereg leksykalnych monografii ukazało się w cyklu *Słownictwo Warmii i Mazur*, od 1958 r. Słowniki pełne to: Mariana Kucały *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich* (1957), Reinholda Olescha *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaber* (t. 1-2, 1958, 1959), Mieczysława Szymczaka *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyckim* (cz. 1-8, 1962-1973), Bernarda Sychty *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej* (t. 1-3, 1980-1985), J. Maciejewskiego *Słownik chełmińsko-dobrzyński* (1969), Huberta Górnowicza *Dialekt malborski*, t. 2. *Słownik* (1973-1974), Władysława Brzezińskiego *Słownictwo krajniackie* (t. 1-6, 1982-?), W. Steffena *Słownik warmiński* (1984), *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (t. 1-2, 1987-1991), Józefa Kaśia, *Słownik gwary orawskiej* (2003). Układ rzeczowy mają słowniki Alfreda Zaręby (*Niepołomice*), Mariana Kucały i J. Maciejewskiego, pozostałe – układ alfabetyczny. W Krakowie ukazują się zeszytami nowy wielki słownik gwar polskich, w Opolu wydawany jest także słownik gwar śląskich (t. 1-10). Obecnie zjawiskiem przybierającym na sile jest opracowywanie mniejszych lub większych słowniczków przez użytkowników gwary. Słownik gwar polskich (SGP). Jedyny ukończony słownik obejmujący słownictwo gwarowe z całego obszaru Polski to *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza, t. 1-6, wyd. w latach 1900-1911 (od 4. tomu red. przez M. Łopacińskiego, W. Taczanowskiego i J. Łosia), pierwszy tego rodzaju na Słowiańszczyźnie. Do SGP weszły materiały zebrane przed 1896 r., a zatem nie zostały tu zarejestrowane zdobycze dialektologii pocz. XX w. Ze stanowiska naukowego słownik ten ma niewątpliwie usterki metodologiczne takie jak: brak jasno ustalonego zakresu doboru wyrazów (np. uwzględnia wyrazy sztuczne, twory indywidualne itp.), materiały są nierówne pod względem geograficznym (przeważają gwary wschodnie, słabo reprezentowane są gwary zachodnie), brak omówienia przez autora systemu w układzie znaczeń, zapisu fonetycznego, brak wystarczającego wykazu źródeł i ich charakterystyki, luki i niekonsekwencje w lokalizacji. Mimo to SGP odgrywa do dziś ważną rolę, jest nieocenionym źródłem o charakterze naukowym. Prace nad nowym Słownikiem gwar polskich (SGP PAN) zapoczątkował Kazimierz Nitsch. Obecnie jest on opracowywany przez zespół Zakładu

Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie. Ukazały się dotychczas t. 1-4, z. III (Cham & Choineczka) (1979-1991). Zasięg geograficzny nowego SGP jest bardzo szeroki; obejmuje całe dostępne słownictwo gwar polskich, sięgając poza polityczne granice Rzeczypospolitej Polskiej. Jest to słownik typu dyferencyjnego, ale dyferencyjność pojmowana jest tu szeroko, tzn. że SGP zawiera także wyrazy różniące się od języka ogólnopolskiego znaczeniem lub formą, np. brzoda / broda itp., ale wtedy gdy różnice te (np. fonetyczne) mają charakter leksykalny, a nie systemowy. SGP obejmuje słownictwo ludowe zarejestrowane w XIX i XX w. III. Monografie gwarowe są poświęcone opisowi dialektów i gwar ludowych (pojedynczych wsi lub większych obszarów). Monografie gwarowe najogólniej dzieli się na: 1) monografie opisujące systemy językowe gwar pełne, np. Feliks Pluta, Dialekt głogówecki, t. 1 2, (1963 1964), Henryk Nowak, Gwary chazackie w powiecie rawickim (1970), Monika Gruchmanowa, Gwary zachodniej Wielkopolski (1970), Eugeniusz Pawłowski, Gwara podegrodzka (1955), lub tylko wybrane podsystemy, np. Franciszek Sowa, System fonologiczny polskich gwar spiskich (1990); 2) monografie tematyczne, np. Władysław Kupiszewski, Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego (1969), Barbara Falińska, Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim, t. 1 4 (1974 1984); 3) monografie cech gwarowych, np. Antoni Furdal, Mazowieckie dyspalatalizacje spółgłosek wargowych miękkich (1955), Jerzy Reichan, Małopolskie gwary jednoosówkowe, cz. 1 2 (1980). Z zakresu dialektologii ludowej ukazało się wiele monografii, niektóre w seriach, por. m.in. Monografie polskich cech gwarowych wyd. przez Komitet Językoznawstwa PAN czy Studia Warmińsko-Mazurskie, założone przez Witolda Doroszewskiego. IV. Teksty gwarowe są to zapisy wypowiedzi mówiących gwarą. Zależnie od pisowni ukazują one bardziej lub mniej dokładnie zjawiska językowe charakterystyczne dla danej gwary. Dla celów naukowych używa się najczęściej dokładnej transkrypcji fonetycznej, dla celów popularyzatorskich lub w stylizacji gwarowej stosuje się transkrypcję półliteracką, tj. mniej dokładną. Teksty gwarowe jako materiał ilustracyjny dołączają się do monografii gwarowych, podręczników dialektologii. Sporządza się również wybory tekstów gwarowych. Do dziś naukową wartość przedstawiają teksty gwarowe śląskie zapisane przez Lucjana Malinowskiego, duże zbiory tekstów słowiańskich i kaszubskich F. Lorentza. Pierwszy ogólnopolski wybór tekstów gwarowych opublikował twórca polskiej dialektologii Kazimierz Nitsch w 1929 r. Nowe powiększone wydanie pochodzi z 1960 r. (Wybór polskich tekstów gwarowych). Współcześnie wiele tekstów gwarowych drukuje „Język Polski”; wydawane są również nowe wybory tekstów gwarowych poszczególnych dialektów, por. Śląskie teksty gwarowe pod redakcją Alfreda Zaręby (1961), Teksty gwarowe ze wsi Ząb w powiecie nowotarskim Józefa Bubaka (1966), Teksty gwarowe z Lubelszczyzny Jerzego Bartmińskiego i Jana Mazura (1978), Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski Zenona Sobierajskiego (1985) oraz tegoż Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski (1990). W Poznaniu znajduje się archiwum fonograficzne z nagraniami płytowymi tekstów gwarowych z różnych regionów Polski. Wydaje się też teksty z ilustracją dźwiękową, por. pod redakcją Zenona Sobierajskiego Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową (od 1961) oraz Dialekty polskie i folklor z różnych regionów, Poznań 1991 (z kasetą magnetofonową). V. Podręczniki dialektologii w zależności od przeznaczenia prezentują różne ujęcia. Popularnym wydaniem była Mowa ludu polskiego (1911) Kazimierza Nitscha, która stała się podstawą dla naukowo opracowanych Dialektów języka polskiego (1915 i n.). Na pracy K. Nitscha i na późniejszych monografiach gwarowych oparty jest zwięzły i przystępny Zarys dialektologii polskiej (1953 i n.) Stanisława Urbańczyka. Charakterystykę jedynie najważniejszych zjawisk gwarowych podaje przeznaczony dla Studiów Nauczycielskich podręcznik Barbary Bartnickiej-Dąbkowskiej Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami (1965). Nowe ujęcie dialektologii reprezentują Dialekty polskie (1973) Karola Dejny. Autor przedstawia na tle słowiańskim zarys dialektów polskich rozumianych jako zespoły innowacji, które rozprzestrzeniały się na określonym terytorium językowym, a nie jego całości. Literatura (wybór) Gwary dziś. 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe, pod red. Jerzego Sierociuka, Poznań 2003. Kaś Józef, Rozwarstwienie słownictwa w słowniku gwarowym, [w:] Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi, pod redakcją Jerzego Sierociuka, Poznań 2006, s. 135-138. Kaś Józef, Słownik gwary i kultury podhalańskiej, [w:] Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny). Literatura i język, pod redakcją M. Madejowej i K. Sikory, Nowy Targ 2005, s. 171-175. Kaś Józef, Synonimia w gwarze i w słowniku gwarowym, [w:] Słowa jak mosty nad wiekami, pod redakcją Urszuli Sokólskiej, Piotra Wróblewskiego, Białystok 2003, s. 199-213. Okoniowa Joanna, Słowniki podhalańskie i ich twórcy, „Prace Filologiczne”; LI, 2006, s. 261-270. Okoniowa Joanna, Stan i perspektywy prac leksykograficznych nad językiem polskiego Podhala, „Z polskich studiów slawistycznych”; Językoznawstwo, 2002, s. s. 161-165. Reichan Jerzy, Woźniak Kazimierz, Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej, [w:] Gwary dziś. 1. Metodologia badań, pod redakcją Jerzego Sierociuka, Poznań 2001, s. 33-42. Reichan Jerzy, Woźniak Kazimierz, Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne, Lexis, Kraków 2004. Sierociuk Jerzy, Słownik regionalny & nowa propozycja z udziałem środowiska lokalnego, [w:] Język & literatura & wychowanie, pod redakcją J. Bałachowicz i S. Fryciego, Warszawa 2006, s. 65-70. Słowiańskie słowniki gwarowe, pod redakcją Hanny Popowskiej-Taborskiej, Warszawa 2000. Wronicz Jadwiga, Amatorskie słowniki gwarowe, „Studia Dialektologiczne”; III, pod redakcją Joanny Okoniowej, Kraków 2006, s. 171-

180. Wyderka Bogusław, Śląski tezaurs na rozdrożu, „Prace Filologiczne” LI, 2006, s. 485-492.